

प्राकृत साहित्य हे, समृद्ध कथाभांडारासाठी प्रसिद्ध आहे. त्यातील 'ज्ञाताधर्मकथा' प्रमुख अर्धमागधी अंगग्रंथात प्रथमतः तेतलिपुत्र-पोट्टिलेची ही कथा आढळते. 'उपदेशमाला' या उपदेशप्रधान ग्रंथात ती जैन महाराष्ट्री प्राकृतात लिहिलेली दिसते. 'पाइअ-विन्नाण-कहा' या ग्रंथात श्रीविजयकस्तूरसूरीश्वरजी यांनी आणखी सोप्या प्राकृतात तेतलिपुत्र-पोट्टिलेची कथा प्रस्तुत केली आहे.

कनककेतु राजाची पद्मावती नावाची पट्टराणी होती. तेतलिपुत्र हा त्याचा मंत्री व पोट्टिला ही त्याची पत्नी होती. कोणी भविष्य सांगितल्याने कनककेतु राजा 'आपला प्रतिस्पर्धी जन्माला येईल,' या भीतीने आपल्याच नवजात बालकांचे नाक, कान, बोटे इत्यादी अवयव निर्घृणपणे तोडून टाकत असे. एकदा तेतलिपुत्र मंत्र्याच्या मदतीने पद्मावतीला, कनकध्वज नावाच्या राजपुत्राला दुष्ट राजापासून वाचविण्यात कसे यश आले. ते या पाठात पुढीलप्रमाणे आले आहे.

तेयलिपुत्रंमि कणयकेऊ नाम नरवई होत्था । तस्स पउमावई नाम पट्टदेवी आसि । तस्स तेयलिपुत्तनामो मंती, तस्स पोट्टिला नाम पिया अहेसि । सा अईव वल्लहा अत्थि । अह रज्जसुहं भुंजमाणस्स कणयकेउस्स पुत्तो जाओ, तथा राया चिंतेइ- इमो पुत्तो वड्ढंतो समानो मईयं रज्जं गिण्हिस्सइ ति भएण सो तस्स हत्थच्छेयं कासी । कमेण बीओ पुत्तो उप्पण्णो, तस्स पायच्छेयं विहेइ, एयाए रीईए कस्सई अंगुलिच्छेयं, कस्सइ नक्कच्छेयं, कस्सइ कण्णच्छेयं नयणच्छेयं च कासी । एवं सव्वे वि पुत्ता तेण खंडियंगा रज्जाहिगाररहिया कया ।

एवं बहुकालंमि गए पुणो वि पउमावई देवी सुहसुमिणसूइअं गब्भं धरित्था । तइया मंतिभज्जाए पोड्डिलाए वि गब्भो धरिओ । तइया मंतिणा आगारिऊणं पउमावईदेवीए साहियं - ‘मए सुहसुमिणसूइओ गब्भो धरिओ अत्थि, अओ जम्मसमए सो भवया पच्छन्नभावेण पालणीओ, जहा सो रज्जाहिगारी होज्जा । भवओ वि सो सहेज्जगरो होहिइ’ ति सुणिऊण तीए वयणं मंतिणा पडिवन्नं । समए देवीए पुत्तो जाओ । पच्छन्नवित्तीए मंतिणा सो नियभज्जापोड्डिलाए समप्पिओ । तयवसरे पोड्डिलापसूया पुत्ती पउमावईए देवीए समप्पिआ । पच्छा दासीए निवस्स पुत्तीजम्मसरूवं वियाणावियं । अह मंतिगेहंमि वुड्ढिं पावंतस्स रायकुमारस्स कणयज्झउ ति नामं दिण्णं , कमेण सो जोव्वणं पत्तो ।

तम्मि समए कणयकेउनरिंदो परलोगं गओ । सव्वे वि सामंतपमुहा चिंताउला जाया । एयं रज्जं कस्स समप्पिस्सामु ति? तयवसरे मंतिणा तेयलिपुत्तेण सव्वंपि पउमावईदेवीसरूवं निरूविअं । तइया कणयज्झयं रायनंदणं णच्चा सव्वे वि पहिद्धा संजाया । सव्वेहिं पि महयाडंबरेण सो कणयज्झयकुमारो रज्जम्मि ठविओ । कणयज्झयनरिंदेण मंतिं महुवगारिणं वियाणिऊणं अईव तस्स सम्माणो दिण्णो । महया आणंदेण रज्जं पालेमाणस्स तस्स कियंतो कालो गओ । एगया मंतिणो गेहंमि पोड्डिला पिया पुव्वं पाणेहिंतो वि अहिगा वि केणई कम्मदोसेणं अणिद्धा जाया । भिन्नसेज्जा कया । पोड्डिलाए मणंसि एयं महादुक्खं उप्पन्नं । वुत्तं च-

आणाभंगो नरिंदाणं, गुरूणं माणमद्दणं ।

भिन्नसेज्जा या नारीणं, असत्थवहमुच्चइ ॥

पियावमाणदुहियाए तीए विसेसेण दाणाइधम्मकिच्चं पारद्धं । एगया पोड्डिलाघरंमि एगा सुव्वया साहुणी आहारद्धं समागया । संमुहं गंतूणं सुद्धाहारेणं पडिलाहिऊणं पंजलिं काऊणं पोड्डिलाए पुट्ठं - “भो भगवइ ! तारिसं किं पि विहेहि, जेण मम पिओ वसीहोज्जा, परुवयारो च्चिय परमं पुण्णं, जओ वुत्तं -

दो पुरिसे धरइ धरा, अहवा दोहिंपि धारिया धरणी ।

उवयारे जस्स मई, उवयारो जं न वीसरइ ॥”

इअ पोड्डिलावयणं सुच्चा सुव्वया साहुणी साहेइ - तुमए किं वुत्तं?, एयारिसी पउत्ती उत्तममहिलाणं न जुत्ता, जओ मंतंतताईहिं भत्तुणो वसीकरणं महादोसाय होज्जा । अहवा अम्हाणं पि गहियसव्वविरइणं महव्वइणीणं एयं कम्मणाइपयोगकरणं न समुइयं । तुमं जं भोगद्धं वसीकरणं करावेसि, ते भोगा संसारिजीवाण दुक्खहेयवो, किंपागफलसरिसा विसया पारंभरमणिज्जा परिणामे अइदारूणा निरयाइदुगइदुहदायगा, दीहकालं सेविया वि विसया न तित्तिजणगा, अओ एयं विसयाभिलासं चइत्ता जिणवरवुत्तं सुद्धधम्मं समायराहि, जेण सव्वट्ठसिद्धी होज्जा ।”

एवं सुव्वयासाहुणीमुहाओ उवएसं सोच्चा तव्वयणं पडिवण्णं । भत्तुस्स अणुण्णं घेतूणं चारित्तं गहियं । पिएण विमुत्तकोहेण वुत्तं - ‘धन्ना तुमं, जेण चारित्तं गहियं । अओ देवीभूयाए तुमए मज्झ पडिबोहणद्धं अवस्सं समागंतव्वं ।’ सा वि तं पडिवज्जित्ता भूमीए विहरित्था । चिरकालं निरइयारं चरणं पालिऊणं सा देवत्तणेण उप्पन्ना । ओहिनाणेण पुव्वभवभत्तारं अवलोइऊणं पडिबोहिउं सो देवो समागओ । बहूहिं पि उवएसेहिं सो तेयलिपुत्तो पडिबोहं न पत्तो, तओ देवेण चित्तियं - ‘रज्जमोहेण एसो पडिबोहं न पावेइ, अओ देवेण रण्णो चित्तविवज्जासो कओ ।

मंतिम्मि सहाए समागए परंमुहीहोइऊणं ठियो राया दंसणं न देइ । तेयलिपुत्तेणं चित्तियं - ‘राया मज्झ उवरिं अईव रुट्ठो । दुट्ठेण केण वि किमवि मईयं छिद्धं कहियं विलोइज्जइ । अओ न याणेमि किं एसो काही ? केण वा मरणेण मं हणिस्सइ ?, अप्पाघायं काऊणं मरणं चिय वरं’ ति चित्तिऊणं तेण कंठंमि पासो दिण्णो । देवप्पहावेण सो तुट्ठिओ, पुणो विसं भक्खियं, तंपि सुहा विव जायं, पुणो खग्गेण मत्थयं छिंदिउं पारद्धं, तइया देवेण खग्गधारा निबद्धा, पुणो अग्गिमज्झंमि पविट्ठो, अग्गी वि जलरूवेण परिणओ । एवं सव्वे वि मरणप्पयासा देवेण निप्फलीकया ।

पच्छा पयडीहोऊणं पोड्डिलादेवी भासित्था एयं सव्वं मए कयं, किमद्धं अप्पाघायं कुणेसि ?, चरित्तं गिणहेहि ।’ तं सोच्चा तेयलिपुत्तपहाणेण चरित्तं गहियं । राया वि समागंतूणं चरणेसुं पडिऊणं नियं अवराहं खमावेइ । एवं मंतिमुणी बहुकालं भूमीए विहरित्ता चउदसपुव्वधरो होऊणं कमेण घाइकम्मक्खएणं केवलनाणं आसज्ज मुत्तिपयं पावित्था ।

मईयं (वि.) - मदीय, माझे.
गिण्हिस्सइ (क्रि.) - ('गिण्ह', भविष्यकाळ, तृतीय पुरुष एकवचन,) घेईल.
आसि-अहेसि-कासी - ही तीनही 'होती' अथवा 'झाली' या अर्थाची अनियमित भूतकाळी रूपे आहेत.
सुहसुमिणसूइअं (वि.)- शुभस्वप्नसूचक (गर्भ).
आगारिऊणं (क्रि.) - ('आगार', पूर्वकालवाचक अव्यय,) बोलावून.
साहियं (क्रि.) - ('साह', क. भू. धा. वि., नपुंसकलिङी प्रथमा एकवचन,) सांगितले.
सहेज्जगर (वि.)- सहाय्यकर.
पच्छन्नवित्तीए - गुपचूप, गुप्तपणे.
महयाडंबरेण (संधि) - (महया+आडंबरेण) मोठ्या थाटामाटाने.
महुवगारिणं (संधि) - (महा+उवगारिणं) मोठ्या उपकारी असलेल्या.
भिन्नसेज्जा कया - वेगळे केले.
असत्थवह - शस्त्राविना केलेला वध.
वसीकरणं - वशीकरण, (मंत्रतंत्रविभूती इत्यादींनी व्यक्तीला) वश करून घेणे.
विसया न तित्तिजणगा - विषयभोग कितीही घेतले तरी तृप्तिजनक ठरत नाहीत.
अणुणं घेत्तूणं - अनुज्ञा घेऊन, परवानगी घेऊन.

ओहिनाण - अवधिज्ञान, (जैन तत्त्वज्ञानात सांगितलेल्या पाच ज्ञानांपैकी तिसऱ्या प्रकारचे ज्ञान की जे प्राप्त झाले असता, साधकाला दुसऱ्या ठिकाणी घडणाऱ्या घटनांचे ज्ञान होते. देवयोनीत आणि नरकयोनीत गेलेल्या सर्व जीवांना हे ज्ञान जन्मतः प्राप्त असते.)

चित्तविवज्जासो - (चित्तविपर्यास,) चित्तभ्रम.

तुट्टिओ (वि.) - तुटला.

भासित्था (क्रि.) - ('भास', भूतकाळ, तृतीय पुरुष एकवचन, बोलली,) म्हणाली.

अप्पघाय - आत्मघात, आत्महत्या.

मंतिमुणी - मंत्री मुनी.

चउदसपुव्वधरो - चतुर्दशपूर्वधर, (जैन परंपरेप्रमाणे सर्व प्राचीन ज्ञानाचा साठा असलेली जी 'चौदा पूर्व' या नावाने प्रसिद्ध असलेली ग्रंथसंपदा, तिचा धारक.)

घाइकम्मखय - घातिकर्मक्षय, (आठ कर्मांपैकी ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीय, मोहनीय आणि अंतराय, ही चार कर्मे आत्म्याच्या स्वाभाविक गुणांचा विशेष घात करणारी असतात. उरलेली चार कर्मे अघाती अर्थात् कमी घातक असतात. आठही कर्मांच्या पूर्ण क्षयाने मोक्षप्राप्ती होते.)

आसज्ज - आसाद्य, प्राप्त करून.

स्वाध्याय

प्र. १ : पाइयभासाए उत्तराणि लिहह ।

- (१) तेयलिपुत्तो कस्स मंती आसि ?
- (२) केण कारणेण कणयकेऊ पुत्ता खंडियंगा करेइ ?
- (३) कणयज्झओ कहिं वुड्ढिं पाविओ ?
- (४) दिक्खासमए तेयलिपुत्तेण पोड्डिलाए किं कहियं ?

प्र. २ : थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) कोणाच्या मदतीने पद्मावतीने कनकध्वजाचे रक्षण केले ? व का ?
- (२) कोणत्या अनुभवामुळे पोड्डिलेने प्रब्रज्या ग्रहण केली ?
- (३) तेतलिपुत्राला प्रतिबोधित करण्यासाठी पोड्डिलेने काय केले ?

प्र. ३ : व्याकरण

अ) रूपे ओळखा.

वड्ढंतो, होहिइ, मंतिगेहम्मि, पोड्डिलाए, समागंतव्वं, हणिस्सइ, खमावेइ

ब) पुढील शब्दांना पाठातील प्राकृत शब्द द्या.

खड्ग, मुक्तिपद, रुष्ट, अवधिज्ञान, तृप्ति, उपकार, आडम्बर, प्रच्छन्न, वल्लभा, मन्त्री

